

JÓKAI MÓR

1848
NAGY IDŐK EMLÉKEI

BEVEZETÉSEL ÉS JEGYZETEKKEL ELLÁTTA
PRÓNAI ANTAL D^R.

RÉVAI-KIADÁS

A mű elektronikus változatára a Nevezd meg! - Így add tovább! 4.0 Nemzetközi (CC BY-SA 4.0) Creative Commons licenc feltételei érvényesek. További információk: <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/deed.hu>

Elektronikus változat:
Budapest : Magyar Elektronikus Könyvtárért Egyesület, 2018
Készült az Internet Szolgáltatók Tanácsa támogatásával.
Készítette az Országos Széchényi Könyvtár E-könyvtári Szolgáltatások Osztálya
ISBN 978-963-417-365-6 (online)
MEK-18755

TARTALOM

BEVEZETÉS.

EGY DAL KELETKEZÉSÉNEK TÖRTÉNETE.

ÉRDEMRENDEK KIOSZTÁSA DEBRECZENBEN.

ÉLETEM LEGSZOMORÚBB NAPJAI.

A FORRADALOM KÖLTÉSZETE.

JEGYZETEK.

BEVEZETÉS.

Jókainak egyik legkedvesebb témája a magyar szabadságharc, amelyről mindig ihletett tollal ír. Dicsősége és gyásza egyaránt összeforrott szívével, ő is részese azoknak a nagy napoknak, emlékei kitörülhetetlenül bevésődtek lelkébe, a mint ez nem is lehet másként azok után, a mik vele a szabadságharcz alatt saját előadása szerint történtek:

„Jártam a korszak legnagyobb hőseivel együtt dialalútjukon s futottam futóbetyárokkal együtt úttalan pusztákon, mocsarak, erdők sűrűjében; ott voltam Bécs város és Budapest ostrománál, a bombatűz közepett s a földült Komárom romjai közt; s láttam a világot a fejemre szakadni Világosnál... Volt a nyakamon kötélhurok és érdemrend-szalag; megdobáltak koszorúval és sárral; hallottam magamat hivatni írókirálynak és Kossuth-kutyának; huszonhárom esztendő koromban egy év alatt csináltam forradalmat, háborúba mentem és megházasodtam, - s egyiket sem bántam meg...” (Jókai Mór Összes művei, 100. k. 120. 1.).

S valóban, ha kiadott könyveinek, cikkeinek sorozatát áttekintjük, újra és újra szemünkbe ötlenek az 1848-ra vonatkozó elbeszélései, rajzai, emlékezései. Legnevezetesebb könyvei ezek között *A kőszívű ember fiai*, *A csataképek* s *A tengerszemű hölgy* s ezek mindenkor legolvasottabb munkái közé fognak tartozni. S ezeken kívül hány regényében, elbeszélésében bukkannak elő a szabadságharcz emlékei! A márcziusi napokról számtalanszor megemlékeznek: mikor már ünnepünk lett márczius 15-e, beszédeket mond, cikkeket ír azoknak a napoknak dicsőítésére, amelyeknek ő is egyik főszereplője.

S a szabadságharcz maga hogyan ihlette volna a termékeny képzeletű költőt hősi tetteivel, nagy embereivel. Mikor a nádorhuszárok Prágából ezer veszedelem között hazajönnek a szorongatott haza segítségére, talán már föl villan a költő képzeletében Baradlay Richárd útja katonáival (*A kőszívű ember fiai* c. regényében).

Igy válik költészet a valóságból: füzetekünk azonban (*Nagy idők emlékei*, *Az én kortársaim*, *A szabadságharcz hősei*) szinte emlékiratszámába mennek: Jókai ezekben legnagyobb részt azt mondja el, a mit vagy maga látott, maga tapasztalt, vagy a kor szereplőitől hallott. Ezeket az adatokat fölhasználhatja a történelem is (ahogy föl is használja) - de az adatok a Jókai utánózatlan előadásában vonzó és értékes elbeszélésekké válnak. Képzelete mindent bearanyoz s ha talán itt-ott hiányzanék is a történetíró pontossága és tárgyilagossága,¹ bőven kárpótol a költő színező és jellemző ereje. Mily elevenen megjelennek előttünk például *Az érdemrendek kiosztása Debreczenben* című rajzban a szabadságharcz nevezetes szereplői! Hogy megtörtént-e mindaz úgy, a hogy a költő elmondja, kétséges, de az alakok egyéniségét jobban látjuk, mint a történetíró tárgyilagos elbeszélése nyomán.

S az apróbb rajzokban is sok az értékes; a mit a köztudat szájról-szájra adott, a költő megörökítette. A szabadságharcz nagyjai és kicsinyjei közül sokan úgy élnek tudatunkban, a hogy Jókai regényeiből és elbeszéléseiből megismertük őket még ifjú korunkban.

¹ Hogy mily nehéz valamit igazán pontosan leírni, jellemző példa rá a forradalmi minisztérium utolsó tanácskozása 1849 augusztus 11-én Aradon. Három jelenlevő írt róla (Horváth Mihály, Görgei Artúr, Szemere Bertalan) - s mind a három másképpen adja elő. Az ott történteket Jókai is érinti *Életem legszomorúbb napjai* című emlékezésében.

EGY DAL KELETKEZÉSÉNEK TÖRTÉNETE.

Nehéz napokat éltünk.

Egy-egy hét története nem volt más, mint annyi rémhir lánczolata, a mennyi egy századnak elég. S mint egy gonosz álomlátás kísértetei, mik a lázbeteg látó lelke előtt egyre nagyobb óriás alakban emelkednek egymás fölé, úgy multák fölül a szerencsétlenség Hiób-postái egymást szerencsétlenségben, borzalomban, kinfokozatban.

A két ország minden határán irtó harcz a magyar ellen, mely Erdélyt, a magyar alvidéket lángba borítá már, s itt az ország szívében egy bölcsekből és hazafiakból alakult országgyűlés, melynek tagjai tudják jól, hogy az önvédelemre kirántott kard hegye mily villámokat fog a magasból fejükre aláidézni, de a hüvelyében hagyott kard leránt a sárba s ott fulladunk. Ők választottak; inkább ki a zivatarba, mint le a posvány fenekére!

Jól választottak-e? azt majd ítélje meg az utókor.

Szeptember 16-ika volt, midőn a képviselőház ülésében Batthyányi Lajos kinyilatkoztatá, hogy átveszi újból a miniszterelnökséget; de azon esetben kijelenti, hogy Jellasicznak többé egy talpalatnyit sem enged elfoglalni a magyar földből, s ha erre őt nem kényszeríthetné, kényszeríteni fogja, hogy ontsa a magyarok véré, ostromolja Budapestet.

Erre Kossuth Lajos azt viszonzá, hogy ha a nemzet védelmezni akarja Budapestet, ő is elmegy a védsánczot ásni, ő is vállára veszi a fegyvert és a védők sorába áll, s azon a napon még a nők és gyermekek is harczolni fognak.

Két nap mulva készen álltak a védsánczok Buda alatt a Gellért tövében. A főváros utczáin öreg urak, gavallérok, csákánynyal, ásóval vállaikon, uri hölgyek, kisasszonyok földhordó kosárral kezeikben siettek a sánczvetéshez, mint a hogy járnak-kelnek most sétatottal, nap-ernyővel a dunaparti corsora, valami híres zongorász déli hangversenyére.

Óh az is nagy zongoraverseny volt, a mire akkor siettünk. Egyes accordjait már hallottuk is, távoli ágyudördülésben.

És ott hányták a sánczot Buda alatt urak és mesterlegények, tanult ifjak s ősz principálistaik, finom hölgyek és szolgálók, papok és zsidók, miniszterek és radikálok, jobb- és baloldali követek, egymásnak adván kézzől-kézre a földdel tölt kosarat. Ilyen szép „lánczot” is régen láthatott a világ!

Azonban a hírek rémei még egyre nőttek; a Jellasic ellen küldött hadsereg vezére, egy nagy magyar historiai név viselője kijelenté, hogy ő nem vezeti a császári zászlók ellen a három-szinű zászlókat. Vajjon a közkatonák hivebbek lesznek-e a haza trikolórjához?

E kérdés volt a legrémesebb kísértete minden éjszakának. E rém nem engedé nyugodni Kossuthot. Szeptember 24-én megbizást kért az ideiglenes kormánytól, hogy egy nagy eszméjét létesítse: fegyverbe állítani az egész magyar nemzet minden férfiát! Óriási gondolat volt: néhány napra megállítani a közélet minden munkáját az országban, elhagyni minden házat, bezárni minden boltot, s a nemzet összes tömegével agyonnyomni az ellenfélt. Hogy minő sikere volt ez eszmének, azt a dunántúli események igazolták, a hol a népfölkelés egy egész tizezer főnyi fegyveres ágyustábor hadifogolylyá tett. Én azonban a Dunán innen s a Tiszán túl történeteket akarom vázolni.

Kossuth szeptember 24-iki nyilatkozatában felhivá azokat, kik őt küldetésében követni akarják, a csatlakozásra. Úgy hiszem: tizen voltunk, kik őt e felhívásra követtük: mindannyi nevére nem emlékszem; azok közt volt Rákóczy János, Egressy Gábor, Vörös Antal, Csernátony,

Lopresti Árpád, a saját toborzású huszárezred egyenruhájában. Puska és kard volt fegyverzetünk.

Délután indultunk meg a vasuton; a czeglédi állomáson véletlenül találkoztunk a Földváry-féle önkéntes csapat utóhadával, melynek szolgálati ideje lejárván, hazafelétérőben volt. Az aldunai harctérről jöttek, harctépettek voltak, de harcedzettek. Kossuthnak egy percbe került megfordítani a hazatérő csapat irányát, ily időben pihenni ki menne? A derék hadfiak elfeledék fáradalmaikat s a még fárasztóbb keserüséget; vállukra vették a lábhoz tett fegyvert s követték a szónokot, kit Czeglédre már háromszáz csatapróbált bajnok kísért.

A hir villáma járt mindenütt előtte.

Czegléd vásárterén már egy felzugó tenger várt reá, férfi fők tengere, melyet hullámmá paskoltak fel szavai, mint a hogy játszik a zivatar a tengerrel.

Kerek fekete kalapot viselt, hátralengő fekete tollal, viselete egyszerű volt, mint mindig.

Hanem mikor szólt, óh akkor bíbor és arany volt rajta minden. Úgy árasztani maga körül a fényt soha szónok nem tudta, mint ő. És soha őt magát úgy szónokolni nem hallottam, mint e napok alatt. Soha sem ugyanazon beszédet, a mit itt vagy amott mondott, mindig mást, mindig olyant, mit a belső hév sugallt ajkaira. A nép sirt, mint a hogy sirnak az oroszlánok.

De hisz azok nem is voltak minden csendes kor szülöttének meghallani való szavak:

- Eljöttem, hogy megkérdezzem a magyar nemzettől, hogy igaz-e hát, hogy meg akar halni gyalázatosan, vagy élni akar dicsőségesen?

És az átok, a mit végül mondott azon népre, mely hazáját el hagyná veszni, lehet-e annak szavait valaha elfeledni.

„Az Isten el fogja e népet átkozni, hogy a levegő méreggé váljék, mikor beszíjja; hogy kezei alatt a termőföld ne teremjen mást, mint hitvány kórót; hogy a forrásvíz büzhödjék meg, midőn ajkaihoz viszi; hogy bujdossék hontalanul a föld hátán, hiába kérve az alamizsna-kenyeret, és alamizsna helyett arczul csapandja őt az idegen faj; és léssen saját hazájában vándor-koldus, kit mint gazdátlan ebet, verhet agyon mindenki, s mint bélpoklost, mindenki kikerül. Hiába imádkozandik Istenhez, meg nem bocsátja bűneit sem ezen a világon, sem a más világon; a leány, kihez szemeit felemeli, seprüvel hajtandja el a küszöbről, neje utálattal köpend gyáva szemei közé, gyermekének első szava az lesz, hogy saját apját megátkozza és holtteste heverend temetetlenül!”

Lehetett-e e kérdésre, lehetett-e ez átokra más kiáltásnak felhangzani, mint annak, hogy: „Mindnyájan el fogunk menni!”

Egy óra mulva Czegléd minden férfi lakója talpra lett állítva, a vezérek kinevezve, a tömeg csapatokra osztva; s még aznap estve ment Kossuth tovább s Nagykőrösön megújult ugyanazon jelenet lámpák világa, csillagok fénye mellett.

Másnap ugyanazon jelenetek Kőrösön és Kecskeméten a hullámmzó férfifötengerrel, melylyel a vihar játszik. Kecskeméten épen vásár volt, a vásáros népből tábor lett, s a mi vasat itt megvettek, az nem ment füvet kaszálni.

Onnan még aznap délután szekéren tovább Csongrádra.

Csongrádhoz közeledve nagyon rossz utak fogadtak bennünket. Ha repülni lehetett volna! Utóbb is Kossuth azt indítványozta, hogy szálljunk le szekereinkről, azokat bocsássuk előre üresen s magunk vágjunk neki erdőn, mezőn keresztül torony irányában.

Az út sáros volt a sok esőzéstől, de a tarló annál zöldebb; még a sivó homok is taraczkot eresztett, gyönyörű útunk volt őszvirágos rétek, sárguló jegenyeerdők között, az ég tiszta, a láthatáron egy felhő sem látszott.

Hogyan emlékszem én az akkori égre is! Nagyon jó okom van arra emlékezni. Ott az útban ránk alkonyodott, az éj is utolért, kiderült fölöttünk a tiszta ég csillagmyriádjával.

Ki ne keresné ily bujdosás éjszakáján az égen azt a csillagot, mely bennünket vezet?

Kossuth elkezdett a csillagokról beszélni, minden csillaggal oly ismerős volt, mintha köztük laknék; megmagyarázta a csillagképleteket, bámulatos tájékozó tehetséggel jelölé ki, hogy ez meg ez a képlet a láthatár mely részén fog egy óra múlva föltünni! Mi körül álltunk és hallgattuk, magunkban kérdezve, „hát csillagász vagy-e te, ki lépteid dobbanásával lavinákat indítasz meg a földön?”

Egyszerre távoli dübörgés szólított vissza bennünket a csillagok közül. Egy erdő mögül egy lovas csapat bukkant ki hirtelen.

- Ha czirkáló vasasok lennének! Jegyzé meg egyike Kossuth kísérőinek.

- Közéjük lőnének, felelte rá Kossuth és helyben maradt.

Az erdőből azonban egyre több lovas vágatott elő és egyenesen felénk; egy teljes zászlóalj volt az.

Öt percz múlva előttünk álltak. Csongrádmegyei népfölkelés lovasai voltak azok, kiket aggódó hazafiak Kossuth keresésére előre küldtek. Persze, hogy üres szekereink rég Csongrádra értek már az alatt, míg mi a csillagokról beszéltünk a csongrádi fenyéren.

Kossuth azt viszonz az üdvözlésre, hogy „kétezer ilyen lovassal a poklok is keresztül mennék!”

Másnap Szentesen, harmadnap Hódmezővásárhelyen volt, onnan éjszaka küldött el engem Pestre a honvédelmi bizottmányhoz azzal az izenettel, hogy ez órában százezer harcos van indulóban a Duna felé.

A mik ezután jöttek, azok már a nagyszabású történelem tulajdonai.

Október 3-án sajtószertű jeleneteket láttak Budapest főutczái.

Rendezett sorokban vonultak végig azon önkéntes csapatok, mik a magyar szabadságharc segélyére vérüket felajánlották. Elébb a bécsi légió, fekete ruhás lelkesült ifjak, ezüst halál-fővel kalapjaik mellett. Azután egy csapat tiroli vadász, saját nemzeti viseletében; azután egy század francia, kik Magyarországon laktak. A Marseilaisét énekelték végig az utcán.

És azután, mint egy félelmetes óriás kigyó, melynek háta pikkelyek helyett kaszákkal és szuronyokkal fénylik, jött egy csapatban a háromezer czeplédi önkéntes néphad, s a három ezer ember riadó hangjával énekelté végig azt a bizonyos dalt, mely így végződik:

„Mindnyájan el fogunk menni!
Éljen a haza!”

Nem tudom: érez-e még valaki valamit, midőn e dalt legelőször hallja?

Én sirtam!

ÉRDEMRENDEK KIOSZTÁSA DEBRECZENBEN.

A kápolnai csata után egy napon a magyar hadsereg fővezérei összehivattak Debreczenbe, a kormányzó szállására, bizonyos ünnepélyes tény végrehajtása végett.

Ez ünnepély, mint pár nap múlva nyilvánosan tudva volt, a hadvezéreknek érdemrendekkel feldíszítése leendett.

Klapka, Guyon, Mészáros, Perczel, Kiss Ernő, Görgei és Bem voltak azon nevek, miket az idő szerint a közelismerés babérkoszorúja font körül, ezek voltak hivatta az ország által kitűzött másodrendű érdemjelek elfogadására.

Volt ez érdemjel: ezüst koszorúban arany kettős kereszt vörös szalagra fűzve.

Közülök Klapka, Perczel és Bem nem jelenhettek meg a kormány székhelyén, ezeknek az érdemrendet helyükbe küldték; Guyon pár nap óta ott időzött már Debreczenben, Mészáros és Kiss Ernő a telet nagy részben ott töltötték s Görgei megígérte, hogy eljön.

Ez ígéretet azonban még akkor tevé, midőn Kossuth Tisza-Füreden őt nevezte ki fővezérnek; azóta történt, hogy Vettert ismét fölé helyezte s most aztán kíváncsi volt mindenki, ha eljön-e, vagy sem?

A kitűzött nap reggelén a debreczeni városház előtt, hol Kossuth lakott, nagyszámú néptömeget lehetett látni; daczára a hagyományos sárnak, gyülekezetben nem volt hiány, mindenki iparkodott használni az alkalmat, hogy mindazokat színről-színre láthassa, a kikről annyit beszél a hír, annyit álmodik a lélek.

A városház kapujában legelőször találkozánk Guyonnal; középtermetű szőke férfiú volt, merész tekintetű arczczal: szürke, piros zsinóros köpeny vállain; kísérő segédének akkor is fel volt kötve a jobb karja azon seb miatt, mit a branyiszkói kigyóút megvívásánál kapott.

A nép hangos éljenzéssel fogadta a branyiszkói hőst, ki alig bírta utat törni a nép lelkesedése miatt a városház kapujáig. Miskolczon is ilyen fogadtatása volt, a hol legszebb hölgyek elhalmozák koszorúkkal, még paripája nyaka körül is koszorúkat fűztek.

Ő utána jött Mészáros, a hadügyér. Alakja maga a szelíd lemondás, ősz feje, kurta ősz szakállával, ingott jobbra-balra lépteinél; az ismerősök köszöntéseit nyájas, vékony hangon viszonzá, mely meglepte azokat, kik őt valami martialis alaknak szerették képzelni; szokása volt szemeit kegyesen le-lehunyni, mint egy áldozatra készülő martyrnak. Az a jókedvű susogás hallatszott körül, mely oly embert szokott illetni, a kit senki sem bámul, hanem mindenki szeret.

Később érkezett Kiss Ernő, a finom aristokrata hadvezér; aranyos molnárszínű mentéjében, mely a legfinomabb nyusztal volt prémezve, szállt ki hintajából. Fénylő zöld kócsagja dőlczegen reszketett kalpagja mellett; míg hintajából a kapuig ért, többször megállt, kísérőihez egy-egy szót szólani s magasra tartott fővel nézett szét a nép között, mint ki követeli azt a bámulatot, mely láttára úgy is támad a tömegben. Az arany paszománt könyökéig ért már; minden új diadal, új rangfokozatot hozott számára s minden előléptetés szélesíté az arany zsinórzat jelvényét. Ha még sokáig harcolhatott volna a csatákon, hős tettei nem hagytak volna helyet öltönyén az arany díszítménynek.

Csak egy volt még hátra: - Görgei.

Még nem érkezett meg Debreczenbe: de azért akadtak, a kik hitték, hogy a kitűzött órára megérkezik.

Ez alatt fenn a városház tanácsstermében fogadta a kormányzó a hadvezéreket. Környezetében voltak a kegyeltebb képviselők és katonai nevezetességek.

Ő maga ezúttal fekete polgári öltönyt vett magára, a más alkalmaknál használt közhonvédi attila helyett s az érkezők mindegyikének tudott valami lekötelezőt mondani.

Mészáros úgy lépett be, mint egy restelkedő szemérmes vén fiú, a ki nem bánta volna, ha szabad leendett otthon maradnia, s egy mindenkinek szóló fejhajtással félrevonult egy ablakmélyedésbe, magához húzva kardját, nehogy zörgése által figyelmet találjon gerjeszteni.

Annál büszkébben lépett be Kiss Ernő. Egy finom udvaronc és érdemeit érző katona otthonias bókjával hajtá meg magát az elnök előtt; ez eléje ment, kezét szorított vele s kitüntetett nyájassággal vezeté környezetéhez, hol a tábornok rögtön vidám beszélgetésbe vegyült.

Ezalatt többen Mészároost fogták körül. Kötekedtek a jó öreggel, kérdezték tőle, hogy hadügyér léte miatt miért nem tart tiszteletört szállása előtt, mint a többi tábornokok?

- Hogyis ne? - viszonzá tréfásan a miniszter; - majd hogy a szép debreczeni lyánkák ne merjenek a strázsa miatt hozzám jönni!

E közben a városház előtt egy egyszerű, zöldre festett parasztszekér állt meg; a lovakat valami kopott őrnagyruhába öltözött fiatal ember hajtotta; minthogy a városház elé a néptömeg miatt nem lehet hajtani, megállt szekerevel az utca közepén, a gyepelűt odavetette hátul ülő kocsiának, maga kiugrott a bokáig érő sárba s könyökkel fúrva magának utat a néptömeg között, a városház lépcsőit hármásával átugorva, felsietett. Alig vette más észre, mint a kik mellett elsuhant.

Ki gyanította volna, hogy ez a kopott, sáros férfi a magyar hadak fővezére - Görgei?

Odafenn, meg sem törülve sáros csizmáit, benyitott a fényes urakkal tölt terembe. Nagy csizmái egész czombjáig értek, az az őrnagyi ruha, mit mult évi szeptemberben fölvetett s azóta mindig viselt, meg volt kopva minden oldalról, a gallér aranyos paszományán jobban látszott már az ezüst, mint az arany s egyik könyökére akkora folt volt vetve, hogy azt épen nem lehet eltitkolni. Feje csaknem kopaszra volt nyírva, nagy izmos kezei barnák, keztyűtelenek, s egész alakja oly sáros, a milyen csak lehet valaki, a ki Tisza-Füredtől Debreczenig a lovakat hajtja.

A mint belépett, a kik nem ismerék, szinte kedvetlenül látták díszes társaságukban e ki nem kefélt alakot megjeleni, míg ellenkezőleg ismerősei s köztük Kossuth siettek fogadására s egy perc múlva, mint futó tűz terjedt el a körben: „ez Görgei.”

Mindenki közeledett felé, mindenki vizsgálta arcát, és Görgei jól tudta azt, hogy a jelenlevők közt egy sincs, a ki neki vagy föltétlen imádója, vagy halálos ellensége ne volna. Egyik úgy, mint a másik nem látszott őt érdekelni.

Kossuthnak lekötelező üdvözlését hideg, feszes főhajtással viszonzá. Mészáros félig fölkelt székéről előtte, mire Görgei megbillenté fejét, de nagyon kissé.

Guyonnal már régóta feszült viszonyban álltak s iparkodtak egymást kikerülni.

A főhadparancsnok állt még útjában: Kiss Ernő.

Görgei úgy tett, mintha a díszegyenruhába öltözött aristokratát észre sem venné; felé sem nézett, mikor mellette elhaladt, sőt többen egy keletkezőben levő gúnymosolyt véltek észrevenni arcán.

Kiss Ernő nem várta e viseletet maga iránt s egészen megilletődött rajta.

Szomszédjához fordulva egész érzékenységgel mondá:

- Én száztíz ágyút foglaltam el a csatában.

Görgei levetette magát minden kínálás nélkül egy szögletben álló székre s nagy csizmáit hosszan elnyújtva, beszélt a hozzá legközelebb esőkkel, kik épen nem voltak valami nevezetes emberek. A jelenlevő celebritásokat figyelembe sem vevé.

Következett aztán a szertartás.

A tábornokok sorba álltak. Kossuth személyesen tűzte fel mellükre az érdemjeleket s mindegyiknek mondá a közben az iránymondatot.

Első volt Mészáros.

- Az ősz becsületességnek! (megérdemelt jelszó) mondá az elnök, a koszorús keresztet mellére tűzve.

Aztán jött Kiss Ernő.

- Az első győzelem hőisének (ennek is tudjuk a történetét).

Utána Guyon.

- Az új haza legvitézesebb fogadott fiának (ő angol volt).

Végre Görgeire került a sor.

Miért maradt végül? maga vonult-e hátra? vagy Kossuth hagyta őt utól? vagy tán mert a legfiatalabb volt?...

Midőn Kossuth felé közeledett, a két férfi szemei találkoznak.

Emlékezünk mindkettőnek beszédes szemeire: a mennyi érzés beszélt Kossuthéból, annyi akarat és dacz villogott Görgeiében.

Kossuth, midőn az érdemrendet, mit a nemzet a legnagyobb elismerésül osztott, vezérének mellére tűzé, alig hallhatólag, azon az elfogódott hangon, melyet akkor lehetete tőle hallani, midőn az érzés uralgott ő rajta, nem ő az érzésein, rebegé:

- Engesztelődés - a haza nevében.

A közelebb állók közül is alig hallá egy pár e szavakat; de mindenki odanézett és mindenki látta, mily engesztelően nézett föl a kormányzó a hadvezérre, azokkal a nagy, sötétkék szemével, mint reszketett keze annak mellén; és látta mindenki, mily daczos tekintetet vetett rá a vezér, mily fagyos merevséggel néztek szemei azon férfira, kit ő tízszer megharagított s ugyanannyiszor egy szavával kiengesztelt, kiről tudta, hogy tőle fél, és mégis hozzá ragaszkodik - és a kinek a nevét a nép bálványozva hordja; - míg az övét alig emlegeti.

Kik e perczben Kossuthot és Görgeit látták együtt, egymással szemben, ezen jelenetet nem fogják feledni soha.

A jó öreg Mészáros, maga elé dűnnyögve mondá: „két kard egy hüvelyben.”

Az idő bebizonyította, hogy az öreg katona jó próféta volt.

Tíz hónap mulva Konstantinápolyból vitorlázott Anglia felé Mészáros Lázár. A tengeren viharos idő járt; mindenkit meglepett a tengeri betegség, őt különösen előfogta. Kisérője Katona Miklós, csak hogy beszéljen valamit, azt kérdezé tőle: „hogyan érzi magát kedves bátyám?”

- Épen úgy, mint hadügyminiszter koromban, - felelt rá a jó öreg úr.

ÉLETEM LEGSZOMORÚBB NAPJAI.

(Naplótöredékek.)

I.

1849-ik augusztus 8-án titkos értekezletet tartottak a számra igen meggyérült országgyűlés tagjai Aradon.

A kormány azzal a hírral lepte meg a képviselői testületet, hogy többé biztosításukról gondoskodni nem tud, mert a szőregi vesztett csata után Arad fedetlenül áll.

Kossuth maga bevonult a várba azzal a határozattal, hogy ott bezárja magát s védi annak erődjeit, a míg a seregek a harcot tovább folytatják.

Ugyanazon lakrészt foglalta el, melyben a vár előbbi parancsnoka, Berger, tizenegy hónapig tartotta ki a magyar fegyverek ostromát; két kis szűk lyuk az a sánczboltozatok alatt, melyek egyikébe keskeny ablak juttat gyér világot az ajtó fölött; az is erős vasrudakkal elrácsolva. A vasajtó lemezein még akkor is láthatók voltak a horpadások, miket a kívülről belőtt bomba szétszakadt darabjai okoztak rajta.

A kormányzó családja ez alatt Világosra menekült, de ott sem maradt sokáig.

Az érkező tudósítások óráról-órára nyugtalanítóbb híreket hoztak minden oldalról.

Dembinszky elhagyta Szőreget, s a helyett, hogy Aradnak vonult volna, az ellenséges Temesvárnak vetette magát.

Bem moldvaországi győzelmes előhaladásának híreit még lehele olvasni a falragaszokon, midőn az érkező futárok csüggeteg arcczal jelenték a kormánynak, hogy az eddig oly győzhetlen sereg Segesvár alatt tökéletesen szétveretett.

Görgeiről semmi bizonyost sem lehele hallani.

Kossuth ugyan elment eléje Madarasig, de előre küldött futárai álrémekkel addig unszolták, míg hallgatott rájuk és visszafordult.

A város tele volt menekültekkel; minden osztályból levő kompromittáltak itt gyülekeztek össze; követek, kormánybiztosok, hivatalnokok; fegyvergyárak, felszerelések személyzetei; hírlapírók, papok, kiket Haynau vérboszús kiáltványai s a szibériai éjszakákróli hagyomány a kétségbeesés e végpontján összehozott.

S midőn végre csak egy hely volt még, hol a menekültek megpihenhetének, kimondatott, hogy e pont huszonnégy óráig sem biztos többé, menjen mindenki, ahova jobbnak látja. Duscheknek parancs adatott, hogy a pénznyomdát és államkincstárt szállítsa a várba; ahhoz kétszáz szekér kellett, és szekér nem volt kapható többé. Menekülők lefoglalták valamennyit.

A hivatalnokokat szétbocsátották, fizetést aznaptól fogva nem igényelhetett senki, a bankjegyek kétséges hitele mesés drágaságot idézett elő.

A kormányzó tulajdon titkára egy fillér nélkül maradt az utcán. Láttam, midőn R... J.¹ utolsó forintjait megosztá vele; azután egymás nyakába borultak, rábízva egymásra, hogy a melyik még találkozni fog a másik családjával, mondja meg neki, hogy - nem tudom már mit? annyit tudok, hogy több volt benne a köny, mint a szó.

Azzal aztán oszlott mindenki széjjel; senki sem mondta hová? Senki sem akarta, hogy az előre kiszemelt menhelyet mások is megtudják.

Némelyek Erdélynek tartottak, mások Világos felé, legtöbben Lugosnak vették az utat, onnan aztán lehetett Mehádia, Orsova és Törökország felé haladni: míg egy nagy rész inkább óhajtva a csatamezőt, mint e szomorú felbomlás látványát, megindult felkeresni Görgei hadseregét, melyről egyedül hitte még mindenki, hogy egy dicsőséges csatában megállni képes.

Így indult meg 8-án² alkonyatfelé egy csoport szónok és státusférfitú Váradnak. A várban csupán a kormányzó maradt és Palóczy, az öreg korelnök.

II.

A simándi úton szekér szekeret ért; s ha egy-egy gyorsabb futtában elkerülte a többit: a bennülők - nem akartak egymásra ismerni.

Megdöbbsentő volt ez.

Más időkben mindenki tegezte egymást, messziről köszönt; és most nem akar a másikra ismerni, mintha azt kívánná, hogy ő rá se ismerjenek.

Mintha az augusztus 8-án lemenő nap veres fénye már az autodafé viszsugára volna, mely előtt a vádlottak megtagadják egymást.

Sok arcz ki is volt véve rendes alakjából; szakállak leborotválva, bajuszok rövidre nyírva; ruhákról sok zsinór letépve.

Engem Nyáry vitt szekéren; ugyanaz, ki nekem e balsorsot már két hó előtt mosolyogva jövendölé meg; kinek feje legmagasabban állt arra nézve, hogy legelébb érje a csapás; ki azután nagyon is szemközt találta magát és igen sokáig a halállal, s szenvedett erős lelkeért annyit, a mennyi egy halállal felér; és a ki még most is ugyanaz maradt, a ki volt 11 év előtt: bátor ellenfele a veszélynek; akár alulról, akár felülről jöjjön is az: még az az érczmosolygás is meg van arczán, valahányszor a baj növekedik. (Ez 1861-ben volt írva.)

Egy feketefödélű szekér is haladt a többi között, két szürke ló volt eléje fogva. Nyáry messziről ráismert a lovakra. „Ez mind a kettő pegazus”, mondá tréfálózva.

- Miért az?

- Mert költők lovai.

Valóban, honunk két első írója, Bajza és Vörösmarty ült a szekéren. (A harmadik, Petőfi, már akkor a segesvári hantok alatt feküdt.)

Költőink dicséretére mondhatom, hogy szakálluk, bajszuk nem volt levágva.

Alig eredünk velük szóba, midőn egy terhes szekérrel találkozáink szembe. A szekér mellett ballagó kocsis azon kérdésünkre, honnan jő? mogorván felelé: Váradról.

- Ott van-e már a magyar sereg?

- Nincsen; felelé egész bizonyossággal: el van fogva mindenestől; egy ember sem szabadult meg belőle; mind ott veszték.

És ezt olyan nyugodt faképpel mondá, mintha az egészből semmi sem érdekelné egyéb, mint az, hogy az ő szekere megmaradt. Ez rossz vigasztalás volt. Még akkor a debreczeni ütközetről nem érkezett hír. Nagy Sándor hadteste a muszkák ellen csatát vesztett ott.

E hadtest tisztjei a legjobbak közé tartoztak, s tüzésége kitűnő volt. Szerencsétlen gondolat volt, épen akkor lakomát rendezni számukra, midőn az oroszok félórányi távolban álltak. A megrohanás véletlenül jött; az ellenállás hősiesség volt,² hanem a lovasság túlnyomó ereje eldönté a csatát, s azt mi veszítettük el.

Görgei alig két órányi távolból hallgatá a derék haddal az ágyuzást; azonban úgy vélve, hogy intézkedései következtében az utócsapat ágyúcsata közt vonul utána, meg sem mozdult, s csak akkor értesült az ütközetről, mikor már a csata el volt veszve.

Az I. számú huszárezred néhány legénye egész Váradig vágatott még aznap, s elhíresztelé, hogy az egész magyar seregből rajtok kívül senki sem menekült meg.

A nem harczoló rend forradalmi férfai közül igen sokan még akkor, midőn a képviselőház Szeged elhagyására határozta magát, Arad helyett Váradot választá nyughelyül; ezek tehát azon rémhírre, hogy a magyar sereg Debreczen alatt semmivé van téve, hirtelen szekérre kaptak s jöttek Arad felé.

Ez történt ugyanaz nap, hogy Aradon kimondták, miként a város huszonnégy órára sincs biztosítva a meglepetés ellen.

A Váradról menekvők tehát siettek Aradra, az Aradról jövők Várad felé, s így találkozott szembe a két menekülő csapat Simándon.

Ez volt a siralmas óra!

- Hová? kérdezők mi. - Hová? kérdezik a szemközt jövők.

- Mi Aradra megyünk, és ti?

- Mi pedig Váradra.

- Csak vissza, vissza! Váradon ezóta Paskievics ott lehet.

- Arad alatt pedig Haynau.

Ők a debreczeni csatáról beszéltek, mi a szőregiről; amarról mi, emerről ők nem tudhattak semmit. Mi az ő reményeiket törtük össze, ők a mienket; pedig mindegyikünknek kevés volt már.

Tanakodtunk, latolgattuk a veszedelmet, előszedtük térképeinket, iparkodtunk egymás híreit megczáfolni, lehetetlennek bizonyítani; elvégre is mindenki nagyobbnak találta a bajt, a mely elől fut, mint a melynek eléje megy, s indult megkezdett iránya felé.

A csapat a simándi fogadónál kétfelé szakadt; egyik tartott Váradnak, másik Aradnak; a háttározatlanabbak, hol az egyik, hol a másik irányt követve, majd a jövőkhez, majd a menőkhöz csatlakoztak; voltak olyan ismerőseim, kikkel egy nap alatt háromszor is találkoztam; hol elhagytak, hol szemközt jöttek, megint utolérték; maguk is megvallva, hogy már két nap óta utaznak majd dél, majd észak felé s soha sem tudnak bejutni sem Aradra, sem Váradra.

Kegyelmes Istenem! Mi ekkor nem találtunk ebben semmi humoristikumot.

Nyáry és én azonban, kik elhatároztuk, Görgeit mindenesetre fölkeresni, ha még valahol föl-található: elindultunk késő este Zerind felé.

² Skarjatin Erdélyben esett el; ott is van a síremléke (Segesvár mellett).

III.

Azon éjjel Zerinden háltunk, s másnap mentünk tovább Szalonta felé.

A velünk találkozóktól megértők, hogy Görgei egész seregével jó Várad felől, a Debreczennél megvert hadtestet most már előreküldve.

Dél tájon már találkozáink a hosszú sorban vonuló podgyászos szekerekkel, s kiérve a szalontai erdőből, megláttuk a távolból a város előtt letelepült tábornoktáborát. Ez volt Nagy Sándor hadosztálya.

A mint a katonaság közt végig haladtunk, egy ismerős őrnagy odaugrott szekerünkhöz, Zákó István, hajdan képviselőházi tag, később igen jó katona.

Ő tudatta velünk a debreczeni csata részleteit; szerinte a lényeges veszteség nem ment olyan sokra, mint gondolók.

- Mennyien vagytok most mindössze? - kérdezők tőle.

- Mintegy huszonhárom ezeren; de verekszünk ötven ezerrel, ha Görgei vezet.

Nagy volt akkor a ragaszkodás Görgei iránt!

Innen betértünk a városba, a fővezért ott bevárandók.

Házi gazdánk igen jól fogadott bennünket; augusztus 9-én derék kánikulában úgy ránk fűttette a szobát, a mint csak tehetségei engedék; de se baj az, a honvédeknek kellett kenyéret sütni, azért fűttetett olyan nagyon.

Pár óra múlva találkozáink Nagy Sándorral.

A tábornok elbeszélte a váci és vadkerti csata részleteit, a hol az ő hadosztályát az oroszok már körülfojták, a midőn a fővezér, a veszélyről értesülve, hirtelen kiürítette a podgyászos szekereket, a mennyi gyalog honvéd rájuk fért, azokat annyival megrakta, s ezekkel és a lovassággal gyorsan visszafordult, az ellenségre ütött, s Nagy Sándor hadosztályát, podgyászaival és ágyúival együtt kivágta az oroszok közül. Általában az egész visszavonulási utat Komáromtól a Tiszáig a hadműködés remekének állítja a tábornok, a kin épen nem lehet észrevenni azt a gyűlölködést, a mit a közhír a fővezér irányában ráfogott.

Itt kezdett először az a tünet megjelenni, hogy az oroszoktól senki sem retteg úgy a táborban, mint a polgári osztálynál, sőt igen sokan dicsérik őket, és szoktatják magukat azon eszméhez, hogy az orosz seregek a magyarokkal rokonszenveznek.

Később alkalmam volt meggyőződni róla, hogy ez a hit nem valami mesterségesen élesztett propaganda következménye, hanem természetes állapota az emberi kedélynek, mely akkor, midőn reményei mind megghiúsultak, a minden előjöheto esetek leghetlenebbikéhez szokott ragaszkodni.

Még aznap meglátogattam Szalontán Arany Jánost. Örültünk-e nagyon egymás láthatásának? Csak úgy, mint az a vendég és az a házigazda örülhet, aki tudja bizonyosan, hogy holnapután ellenségnek fog helyt adni a hajlékban. Azelőtt kevés idővel távozott el onnan Petőfi. Arany beszélt róla, hogy mikor utolsó este ott mulatott, egy szép ezüst veretes török pisztolyt mutatott neki, melyet Erdélyben kapott ajándékul; nők és gyermekek is voltak a szobában, és sok ismerője Aranyknak; a pisztoly kézről-kézre járt, mindenki megnézte azt, s el is csettenték, hogy lássák, milyen szépen szikrázik a kova; a pisztoly természetesen soha sem volt megtöltve, mint Petőfi mondá: ő csak ereklyéül tartogatta azt bőröndje fenekén; egyszer aztán ő is kezébe vette azt, s elcsattantá a lőportalan sárkányt és akkor elsült a pisztoly, két golyó

furódott a falba, egy arasznyira Petőfi fejétől. Abban az órában minden jelenlevő megkerülte tulajdon megásott sírját. Isten csodája, hogy egy sem esett bele.

Még aznap éjjel Nagy Sándor hadteste ismét tovavonult.

Másnap, szakadó esőben, jött meg helyette Görgei derék hada.

Maig is fülemben cseng az a trombita dallam, a mi az utászok indulója volt, egészen a forradalmi sereg számára készítve; sokáig úgy tetszett még évek után is, mintha hallanám e sajátyszerű hangot, s várnám, hogy jönnek utána a szürkekabátos utászok ásókkal, csákányokkal vállukon, utánuk a barnaruhás honvédek nemzeti szín rózsákkal, és a délczeg huszárok zöld és piros kalpagokkal, és a piros sipkás zászlóalj, és a szép fényes ágyúk hosszú sora, a hogy az akkor előttem végig vonult.

Hogy bámultuk akkor a szép rendet és fegyelmet, mely oly hosszú útvesztély mellett is megmaradt. A tisztek nem hiányoztak sehol; ott gyalogolt a sorok végén mindegyik a térdig erő sárban, a vezénylő tisztek víztől csurgó gubában lovagoltak a zászlóaljuk előtt.

A zászlóaljak meg voltak fogyva nagyon, de azért a sorok nem szétzilálva; az egyes katonák sárosak, elcsigázottak, de nem csüggedtek, nem támolgók.

Annyi csata, nélkülözés, betegség, nyomor, megtizedelte a sereget, de nem erkölcsteleníté el. Harag, rossz kedv, düh látszott minden arczon; de nem levertség, nem aggodalom, mely hátráló seregek arczkifejezése.

A honvédek egy része elszállásoltatott a városban, a többi a mezőn ütött tábort a folyton szakadó esőben.

Ekkor találkozánk ismerőseinkkel.

Egy alezredes barátom Gózon, ki, mint ügyvéd, közlegénységen kezdé a katonáskodást s érdemeiért kapta rangját, odajött hozzám s kért, hogy ha majd atyjával találkozom, kit szintén jól ismerek, mondjam meg neki, hogy fia - elesett.

Azt hittem, hogy tréfál; ő aztán elbeszélte, hogy a sereg minő helyzetben van, e szavakat jól feljegyzém akkor emlékembe: „azok ugyan, míg mást nem parancsolnak nekik, csatázni fognak, de azért még sem lesz belőle egyéb eredmény, mint hogy elvesznek az elsőtől az utolsóig”.

Panaszkodott, hogy a hadsereg fizetéseit csupa merő százasokban küldték meg, a katonák úgy vagdaltak el egyet-egyet tízfelé, hogy megosztozhassanak rajtuk, míg a tömérdek 30 és 15 krajczáros bankjegyeket a hivatalnokok fizetésére osztogatják. Úgy, hogy már egyszer azon tanakodtak nagy szorultságukban, hogy apró guerillacsapatokra oszoljanak, s úgy folytassák a háborút szanaszét az országban.

Ezzel röviden búcsút vettünk. Gózon Lajos visszament a mezőn tanyázó seregéhez, az éjet ponyva alatt töltendő, a hogy ezt azon hadtest minden tisztének kötelessége volt tenni.³

IV.

Görgei táborában az utóbbi napokban többen fordultak meg a képviselőházi pártok és a magyar minisztérium emberei közül, a kik mind azzal a hírrel tértek vissza, hogy a hadsereg általában igen rosszúl van hangolva a nemharczos hazafi osztályok iránt.

Most nincs itt az ideje annak okairól beszélnem.

Ennek az eredménye bizonyos nyomasztó bizalmatlanság, kétkedés, őszinteség-hiány volt mind a két részről, a mi gonosz álomnyomásként nehezedett a kedélyekre. Görgei volt az a pont, a hol a félelem és a bizalom egymással érintkezének.

Az előbbeni napokban különös összejövetelei voltak a rejtélyes emberrel néhány politikai nevezetes emberünknek.

Akármi eshetőséget kérdeztek tőle, mindenre azt felelte, hogy az „természetes”, ez „úgy fog lenni”; semmit sem tudhattak ki tőle.

Végre Szemere elküldte hozzá Sz...gh képviselőt, hogy tanulja ki a vezér akaratát s szükség esetén beszéljen jól a lelkére; azonban el ne árulja, hogy őt a miniszterelnök küldé, mert akkor tartózkodó lesz.

Sz...gh egyike a legnemesebb lelkű, őszinte embereknek, ki tettetni egyáltalában nem tud, ki ennél fogva azon kezdte a beszédet a vezérrel, hogy őt Szemere küldé s elmondott aztán mindent őszintén, nyíltan, a mire választ akart nyerni.

És ez volt a legsikeresebb mód. A kinek a kabbalisztikus válaszaiból az alattomos fürkészőnek lehetetlen volt eligazodni, az a becsületes őszinteséggel és szigorúan kérdező hazafi előtt nyílt, őszinte lett, s elmondott neki mindent, mit ez tudni akart.

Másnap megérkezik hozzá Szemere: fölkeresi őt; a vezér a mint meglátja, azon kezdi, hogy „tegnap beszéltem Sz...ghgal”.

- Melyik Sz...ghgal? - kérdi nagy csodálkozást tetteve a miniszter.

- A képviselővel.

- Úgy? Igen. Ismerem. Derék ember. - Mit akart itt?

Erre Görgei végig nézett hideg, fagyos tekintetével rajta - s azzal elfordult és egy szót sem szólt hozzá többet.

Szemere tehát méltán, és egész ártatlan, semmit sem sejtéssel állíthatá, hogy ez olyan eszeveszett ember, a kivel már beszélni sem lehet.

Növelte a keserűséget az, hogy néhány kormánybiztos teledicsekedte vele a környéket, hogy meg van bízva a kormánytól Görgeit elfogni. Az absurdumoknak mindig legtöbb hívője akad. Annyi bizonyos, hogy a kardnélkül járó emberre nagyon kevés becsüléssel néztek a táborban, a melybe utolsó reménységünket vetettük.

Augusztus 10-én találkozott Nyáry Görgeivel. Miért nem egy héttel előbb? Talán minden egészen más fordulatot veende akkor.

Görgei el volt keserítve s a mi legjobban hatott ellenszenveire: ez kormányférfiaink őszintesége volt. Ezért lett nagy hatással rá egy olyan férfival találkozása, ki, mint ismerjük, egész a kíméletlenségig őszinte; ki életét nem félti, vagyon után nem vágyik, hatalomra nem féltékeny, dicsőségre nem hiú, és a mellett minden ízében becsületes hazafi, s a mi földolog, neki semmi tekintetben nem vetélytársa, vagy előljárója.

- Legyen ön őszinte irántam, - mondá Nyári - és mondja meg nyíltan, van-e még reménye valamit kivihetni?

A vezér komolyan helyt állt a kérdezőnek és válaszolt:

- Abból, a mit önnek mondani fogok, látni fogja, hogy őszintén beszélek. Reményem van, de az nem a magyar respublika fölállítása, nem is egy európai háború, hanem egy „becsületes békekötés”. Harcsolok, de nem a győzelemért többé, hanem a békességért. A nyomor az or-

számban iszonyatos; a katonaság el van csigázva: ez így sokáig nem tarthat; mikor az oroszok a váci csata után parlamentairet küldtek hozzám, mindenki azt kérdezte: tán békét ajánlanak?

- Szegeden is ez a hír járt; - és mit ajánlottak?

- Semmiségeket. Határozatlan alkudozásokba akartak velem elegyedni, s e végett 48 órai fegyverszünetet engedtek; de mire én azt feleltem, hogy fegyverszünetet se nem kérek, se nem adok. Itt egyszerre azt a hírt kezdte valaki terjeszteni, hogy a tiszteknek az orosz seregbe való átállhatás volna megajánlva, rangjuk megtartása mellett. E hír kútfeje előttem ismeretlen, én siettem azt megczáfolni, mert az nem igaz, nem lehet és nem is fogadná el derék ember.

- S miért utasította ön vissza a fegyverszünetet?

- Mert azalatt idejük lett volna seregeiket körülem összevonni, s úgy hiszem, az alkudozás is csak e célból volt megajánlva.

- S mi volna tehát az annyit emlegetett orosz sympathia?

- Az, mit jó katona érez jó katona iránt. A huszárok és kozákok az előörsökön egymást kulacsból itatják, a tisztek fraternizálnak, a foglyok barátságot kötnek; hanem ebből senki se következtesse azt, hogy az orosz minisztertanács a mi kedvünkért európai háborút idézzen elő.

- Önnek mindenesetre addig kellene lépéseket tenni, a míg tekintélyes hadserege van, háborút is csinálhatni.

- Azt én nem tehetem. Kormány én nem vagyok. A mostani kormánnyal pedig ezek nem akarnak beszélni; kénytelen voltam a magam részéről azt válaszolni, hogy én jelenleg még csak a kormány által kinevezett fővezér sem vagyok, csupán többség által választott hadparancsnok.

(Mint tudjuk: Szegeden az országgyűlés többsége nevezte ki Görgeit az összes magyar hadak fővezérének.)

- S miből tudja ön azt, hogy a mostani kormánnyal nem akarnak beszélni?

- Meg volt próbálva. - Mikor ezelőtt néhány nappal Szemerével beszéltem, azt monda, hogy a forradalom ügyét csak a diktatori hatalom mentheti meg. Szükség azonban, hogy két diktátor legyen: egy katonai és egy polgári. Ez utóbbi természetesen ő. Azt feleltem neki, hogy én két diktátort egyszerre nem tudok képzelni. A diktatura eszméje kizárja az osztakozást. Polgári diktátort pedig épen nem ismerek.

- S ha ön maga lenne az, mit fogna tenni?

- Azt nem ígérem, hogy fényes győzelmeket fogok aratni, hanem azt igen, hogy ha az összes magyar seregeket egyesíthetem, azokkal oly tekintélyes pozíciót foglalhatok el, a hol a világ két első hatalmasságának sem váland szégyenére, velem alkuba bocsátkozni.

- És ha még sem akarnák azt tenni?

- Akkor megverekszem velük. Tud még az én katonám verekedni, kivált ha a téli ellenségét látja majd maga előtt. Ha nem győzök is, de rendben visszavonulok, újra álláspontot foglalok, mindaddig, a míg békére nem hajolnak. Azt már csak láthatják, hogy el nem tudnak fogni.

- Ha ez a szándéka önnek, miért nem siet a déli seregekkel egyesülni?

- Rá érünk. Az orosz nem fog bennünket üldözni többé.

Ez igen nevezetes mondás; jó lesz rajta hosszan gondolkozni, egy kicsit a térképet is kézbe venni. Görgei Szalontán volt mintegy 25 ezer emberrel; Dembinszky Temesvár alatt 40 ezerrel; vele szemközt Haynau nem sokkal többel. Váradon volt Paskievics Görgeitől három katonai napi járatra; hogy mi történhetett volna akkor, ha Dembinszky az ellenséges Temesvár helyett Arad felé jő, s ott a három sereg találkozik, míg a negyedik (az orosz) három állomásnyira elmarad tőlük?

Azonban ez illuzióját a vezérnek hamar lerontá Nyáry.

- Ámde a déli sereg ezalatt folyvást távozik és pusztul.

- Az én intézkedéseim szerint közelednie kellene. Egyébiránt, ha én sietek, ismét nem érünk célra. Mihelyt egy kis lélekzethez jövünk, megint elbizottak fogunk lenni. A mi uraink nincsenek még eléggé megijedve.

- Az ön megérkezte határozó lenne. Miért időzött annyit Tokajnál? miért nem jött mindjárt Tisza-Fürednél keresztül?

- Azért kerültem Tokaj felé, hogy Kazinczy hadtestét vonjam magamhoz. A mint az országgyűlés fővezérnek kinevezett, rögtön intézkedtem, hogy a széjjelhányt hadseregek, a mik együtt 110 ezer főre mennének még, siessenek velem csatlakozni, és még eddig egyetlen egy dandár sem jutott el hozzám; úgy látszik, mintha másfelől valaki az én parancsaimmal épen ellenkezőket osztogatna. Kazinczyra két napig vártam, ő tizenötezer emberrel elmaradt, s én vesztettem két napot; Dembinszky pedig 40 ezer emberrel oly irányt vett, melyből azt látom, hogy inkább tőlem siet, mint felém.

V.

Estebédnél együtt találtam Görgeit egész táborkarával.

Sebesült fején keresztül fehér pontos kék selyem kendő volt kötve. Voltak, a kik később ezt is ámulási jelenségül számították be neki, mert e kendő a pétervári udvar színeit viselte.

Ott ült az asztal egyik szegletén, a hol épen hely jutott számára, környezete demokrát rangtalanságban ülte az asztalt körül.

Ott volt Piller, kit még Komáromból ismertem, mint Bakonyi segédét, most alig ismertem rá, övig érő fekete szakállától; ott ült Leiningen, szép szőke, komoly ifjúarc. Izmos, életerős természetéből még félszázados élet reménye ígérkezék.

Görgei maga mellé ültetett, s tréfálva kérdezé, hogy mitől ijedtek meg az uraságok olyan igen Aradon?

- Úgy gondolom, hogy vagy az osztrák, vagy az orosz seregek közeledésétől.

- Ha az oroszok volnának közel, régen elfogták volna őket, az orosz ravasz.

- Megbocsát ön, ha kíváncsiságom indiskrétté tesz. Azt hallottam, hogy az ön a zsolczi csata után egy pár pisztolyt kapott emlékül, melyek egyikére az volna felírva: „Görgei Arthurnak, midőn körülfogott seregeit csodás vitézséggel megmenté, emlékül, halálos ellensége, Paskievics.”

- A tárgy igaz; hanem már látszik, hogy sok poéta kezén ment keresztül. Pisztolyokat kaptam e napon, de semmi verseket hozzá; nem is Paskievics herczegtől.

S ezzel inte egyik segédének, hogy mutassa elő a hozott fegyvereket.

Három pisztoly volt, antikszerű ezüst veretes agygyal, egyik drótcső, francia mű, a másik kettő Lazzarino.

- Azért, ha a csatában találkozunk, saját pisztolyainkkal is megöljük egymást, szólta Görgei, ismét félretétetvén a halálos ajándékot.

- Mennyi lehet a seregek létszáma, kérdezem, mik most közvetlen az ön vezénylete alatt vannak?

- Nagyon megfogyott, - válaszolt erre elkomorultan Görgei. - Csaták és szökések igen leapaszták.

- Szöknek is az ön táborából? - kérdém elbámulva.

E csudálkozásomra Leiningen közbeszólt.

- Mit gondol ön, mennyi maradozott el tőlünk, mióta Komáromot elhagytuk?

Nagyot akartam mondani: „ezer”?

- Nyolczezer.

- Hallatlan! mi növelte ennyire e számot?

- Sanyarúság, éhség, elkényszeredés.

Egy ezredes vágott itt közbe:

- Hallgasson ön meg egy esetet: - Miskolczon innen egy krumpliföldben két közvitézt látok meglapulva, mindkettő az előttünk menő hadtesttől maradt el. Ismertem a zászlóaljukat: derék verekedők voltak. - Egyik feküdt a földön, a másik guggolt és foghegyen rágta - a nyersburgonyát, mit akkor tépett fel a földből. Én rájuk kiálték, hogy csatlakozzanak a sereghez. A melyik feküdt, annak nagy okai voltak, parancsomra nem ügyelni, a másik vad, elkényszeredett tekintettel néze fel rám s nyöszörögve mondá: „hagyjon itt, ezredes úr, úgy sem messze mehetnék már.” - Én nem hajtottam kértére, hanem újból ráriadtam, hogy költse fel a másikat is, és álljon a sorba! - „Költhetem már ezt: - válaszolt erre keserűen a honvéd, - egy órája, hogy meghalt éhen, én is mindjárt mellé fekszem.” Leszálltam hozzá. A földön fekvő már hullá volt, az élőnek odaadtam megmaradt profuntom darabját, s lovagoltam odább. - Ilyen ellenség is van ám a csatában.

- Valót beszél, - mondá rá a vezér.

Néhány percz mulva egy szalontai gazda jött a vezérhez, panaszkodva, hogy a katonák elhordták a kerítését tüzelőnek.

- „Elhordták”, - kérdé a vezér keserű iróniával; - ez nagy disciplina volt tőlük; másutt ott gyújtották meg, a hol találták s úgy feküdtek mellé. Ne haragudják érte, jámbor hazafi, három nap óta veri már őket az eső, s még „ebben az esztendőben” nem háltak fedél alatt.

A panaszttevő elkotródott. Fogalma sincs arról békés tűzhelye mellett ülő embernek, hogy a nyomor nem tanult loyális lenni.

Vacsora után egy fiatal művész, kit Görgei nagyon szeretett, s mindig magával hordott, vette elő nyirettyűjét, s hatalmas varázs hangokon húzta el az akkor legkedveltebb népdalokat: „Talpra magyar!” „Ég a kunyhó, ropog a nád”, - azután még azt, melynek az a refrainje, hogy „Éljen a magyar”. Olyan szépen húzta, hogy nekem a szívem facsarodott el a gondolatnál, hogy talán egy hónap mulva már a dalokat majd nem lesz szabad énekelni; keményszivű urak megbüntetik érte még azt is, a ki dallamaikat az utcán fütyörészi.

- Hiszi-e ön? - szólt e méházásom közben Görgei, hogy ez a gyerek valaha európai híró művész fog lenni?

Olyan kedvem volt akkor, hogy semmit sem hittem.

Pedig ebben igaza volt Görgeinek, mert az a nyirettyüs fiú abban a piros bársony bluzban Reményi Ede volt.

Az orvos jónak látta figyelmeztetni Görgeit, hogy ideje volna sebet beköttetni.

Mintha most is látnám azt a hosszú mély sebet. Valahányszor kísértetbe jövök, hogy a kárhóztatás követ felemeljem az egykori fővezér feje ellen, mintha mindannyiszor e sebet látnám, e meg-megnyiló, vércseppekben felelő sebet, és a vezér fájdalomtalan, csukott ajkát mellé, és mintha előttem állana az a kemény tekintetű szempár most is és mondaná: „látod, neked ez jobban fáj, a ki nézed, mint nekem, a ki érzem”.

Orvosa Orzsovenszky, egy magas barna fiatal férfi, nagy gonddal ápolá a sebet, mely még akkor tört csontokat is vetett ki, s azt mondta nekünk, hogy az a sebe Görgeinek még nem szűnt meg halálos lenni!

Be jól járt volna vele!

VI.

Másnap délben indult tova Görgei hadteste. Az eső folytonosan szakadt, a ki az ottani utakat ismeri, képzelheti, mivé lettek azok, három napi esőzés után?

A városból pusztult a nép jobbra-balra a szerteeső falvakba. Aznap már semmi, de semmi élelmiszert sem lehet kapni, még kenyeret sem; a lakosok elrejték azt, hogy a nyomban levő orosz seregnek legyen mit előadni, nehogy a várost boszúból elpusztítsák.

Egy muszka hadi-fogolylyal találkozá, kit egy „hadi költő” barátom vezetett karon fogva. A fogoly valami herczeg fia volt (van az oroszoknál elég) s jól beszélt francziául, értett németül is. Csak mosolygott, midő a hadi-pacsirta szokott enthusiasmusával hegyestül-völgyestül odaajánlotta Muszkaországának Magyarországot és a forradalmi seregeket.

- Nekünk ti nem kelletek, felelt nagy őszinteséggel, nem kell országotok; ha ti még most sem tudjátok, hogy miért jöttünk ide? az rátok nézve szomorú dolog.

Poéta barátom odasúgta fülemb: hogy ne igen hallgassunk a fiatal emberre, a ki különben jó fiú, - de hiszen arról ő muszkalétére nem tehet, hogy a politikából egy szót sem ért.

A hadtest tova vonult Arad felé. Az egész magyar seregben ez volt a legszebb hadtest, a III-ik és a VII-ik. Semmi sem mutatta rajta az ellenség elől futó sereget. Rendben, tömegben vonult elől a huszárság; utána hét ágyú, a nyolczadik vetágyú, azután a gyalogság, oldalt egy-egy markotányosnő kétkerekű talyigájával, utána ismét egy lovas üteg, a tüzérek ötével, sorban fennültek az ágyúszekéren, a kanócz kézben volt; jöttek a vörös sipkások, megfogyott, de mindig hős csapat; utánuk ismét ágyúk, az ágyúk után huszárok fehér csákókkal; ismét daczosképű, robogó gyalogság, a manszwörthi viadorok, a hatvanharmadik zászlóalj; leghátul a legjobb lovasütegek, és a Hunyady-huszárok kerek, vörös szalagos és tollas kalapokkal; azt beszéltek róluk, hogy ezeknek van legtöbb szenvedélyük a kozák lándsákkal vitába keveredni. Fedezetnek voltak hagyva.

Követte a sereg vonulását, oldalt és utána a minden rendü menekvők és maradozók szomorú csapata, rendetlen tömegben lepve el erdőket, mezőket, s bujkálva szerte a kukoriczaföldeken.

A dinnye akkor ért; a rendetlen, kiéhezett zagyva csoportok neki estek az egészségtelen tápláléknak, a környék, melyen átvonultunk, úgy tűnt elő a felszedelt és elszórt dinnyéktől, mint valami csatatér, a hol iszonyú sok lekaszabolt emberfő van elszórva.

Másnap érkezett meg a sereg Aradra.

Egy és ugyanazon szálláson voltam Nyáryval Aradon, melyben Csányi és Görgei voltak. Csányi szobája Nyáryéra nyílt, Görgei az emeleten lakott.

Semmi hang, semmi szó el nem kerülheté figyelmemet, a mi az utolsó napok alatt, e szobákban mondatott; most is oly rettenetesen jelen van előttem minden alakja e soha ki nem törülhető emlékeknek, mintha az multtá lenni soha nem bírna.

Az általános hit, melyben katona és nem katona megállapodott, ez volt: visszavonulni a Dunántúlra s Komárom előtt foglalni újra állást. Klapka diadala már ekkor tudva volt; a hid még a mienk volt, melyen Kmetty átjött a Dunán, különben is volt a sereggel egy teljesen felszerelt hidkészlet. Egyébre nem gondolt senki.

Még azon este, hogy Aradra érkezénk, jött Görgeinek egy futárja Debreczenből, az orosz fővezértől. Beszélte, mily kitüntetéssel fogadták az oroszok eleinte, a vele volt huszárokat aranyakkal, rubelekkel ajándékozáék meg, sőt maga Rüdiger tábornok kísérte el az előőrsökig, s ez így ment - egész a fővezér, Paskievics hadiszállásáig, ott azonban már igen hidegen bántak vele és semmi jóval sem biztatták. Pöltenberg tábornok, ki szintén parlamentaireül küldetett, még nem érkezett vissza.

11-én reggel a magyar kormány férfiai egy okiratot szerkesztettek Csányi szobájában, mely felszólítás volt a kormányzóhoz, hogy a hatalmat tegye le Görgei kezébe.

Az okiratot aláírta legelől Csányi, s egy óranegyed mulva Aulich.

A többi minisztereket is hivatták.

Megjelent nemsokára Vukovics s szintén aláírta. Valamivel később jött Szemere.

Csak az ő arcán nem látszott meg az a gondolat, a mitől bennem majd szétszakadt a szív.

Eléje adták az iratot: „mi ez?” kérdezé.

- Olvasd és írd alá. - Szólt hozzá Csányi.

A miniszterelnök olvasá és mosolygott; de oly keserűen és fagyosan.

- Nincs rá szükség, hogy aláírjam, hárman vagytok már alatta, az okirat érvényes, elküldhetitek.

És nem írta alá.

A felszólítási oklevelet azután összehajtogatták, lepecsételték s beküldték a várba.

A beszélgetés közönbös tárgyakra tért át. Hidegvérrel mondogatta minden ember, hogy holnap talán sokkal kevesebben leszünk, hogy most már igazán szemközt áll mindenki a halállal. Még ekkor a „halál” neve alatt mindenki a csatát értette.

Csányi sajnálkozott azon, hogy az utóbbi napok eseményeiről nem vitt naplót.

- Tehát az előbbiekről vittél? - kérdezé Szemere.

- Még pedig kommentárokkal! - viszonzá Csányi, szúró tekintettel Szemerére, kivel sok ellenkezése volt.

- Én magam nem írtam naplót; - szólt Szemere; - az eseményekre azért tisztán emlékezem, igen jó emlékezőtehetségem van.

Azzal vette kalapját; Isten hozzádot mondott a társaságnak s indult kifelé.

Én az ajtó mellett álltam; mikor mellettem elhaladt, odafordult hozzám s elég fennhangon ezt mondá:

„Bizony elvesztette Görgei Magyarországot.”

Most is előttem áll a mosolygó arcz, mely e szavak után egy percz mulva eltűnt előlem; máig is emlékezem e keserű mosolyra, egy férfi mosolyára, ki azon perczben hazát, vagyont, családot, jövődöt elveszített, kinek még csak útlevele sem volt, hogy meneküljön, sem félretett pénze, hogy másutt megéljen, sem családja jelen, hogy attól búcsut vegyen, csak mérhetetlen büszkesége: nem sírni akkor, midőn „ennyit” elveszített.

VII.

A következő nap egy perczre sem találkoztam Görgeivel; csak annyit hallottam, hogy Csányival együtt a várban vannak, a kormányzóval értekezni.

Délben Dániel képviselőnél voltunk ebéden Nyáryval és Kiss Ernővel, midőn Új-Arad felől erős ágyúzás kezdett hallatszani; arra átmentünk mind a Maroson, s még láttuk a csata végét, mely Nagy Sándor hadteste és a császári hadseregek között kifejlődött. Egyes kiáltások az ellentáborból, mint „vivát Jellasich” áthatottak hozzánk, hogy az ágyúzás megszűnt.

Estefelé a másik két hadtest is megkezdte átvonulását a Maroson; honvédtisztek, asztalra-terített térképről értekeztek a holnap reggeli csataterv felől, mely Haynau seregét Görgei és Dembinszky seregei által két tűz közé szorítandja.

Késő este jött vissza Csányi Kossuthtól. Tizenegy óra volt. Azért tudom ilyen pontosan az órát, mert életemnek ez volt legrettenetesebb forduló pontja.

Mondá, hogy a kormányzó mindennemű hatalmát letette Görgei kezébe, s a fővezér, ki most már diktátor, azonnal rendelkezéseket tőn, hogy csapatai induljanak Dembinszky seregével egyesülni, a mi kezdete lesz egy talán oly hosszú csatának, a milyen volt a Hort és Isaszeg közötti. Tehát holnap kezdődik a végső eldöntő harc.

A végső eldöntő harc!

Ez volt az első megnyugtató eszme, a min lelkem két hónapi hánykodás után megnyugodott.

Tehát holnap kezdődni fog.

Mindenki lefeküdt a háznál, a gyertyákat eloltogatták, én a földön feküdtem leterített gubámon s hallgattam az ablakunk alatt szakadatlanul folyó robajt; a csendben, dobszó nélkül vonuló hadsereg lépteinek moraját.

Nincs dajkamese, nincs dallam ennél altatóbb! A hős fiúk indulnak a csatába!

Így gondolám ki magamban: most e halk, együtésű léptek moraján csendesen elalszom; majd mikor aztán jönnek a nehéz ágyúk, azoknak dübörgésére fölbredek; egy kard van a fejem mögé támasztva, azt felkötöm, felöltöm köpenyemet, s észrevétlenül kisuhanok az alvó házból, odasorakozom a tüzéség közé; - ott is érek még valamit.

Ez oly boldog, olyan nyugalmas gondolat volt, hogy ott a kemény földön elszenderedtem rajta.

...De mielőtt e nehéz, dübörgő ágyúk jöttek volna, egy kéz ébreszte fel, mely vállamat érinté. Feltekinték, s Nyáryt láttam magam előtt, felöltözve; a gyertya ismét égett a szobában.

- Öcsém, be édesdeden alszol; - mondá Nyáry, - Dembinszky serege szét van verve; - vége mindennek!

Milyen álom, és milyen ébredés!

A halálra ítélt ébredése ennél nem iszonyúbb, ki családjá körében álmodta magát, s kit azzal ébresztenek fel, hogy vár a halottas szekér!

E pillanat emlékeinek leírását megtagadja tőlem a szív, megtagadja a kéz; annyit mondhatok, hogy ez beillik „kóstonak az örök kárhozatból!”

VIII.

Egy sebesült tiszt érkezett a temesvári csatából, ki e hírt hozta, melyet később Guyon tudósítása megerősített. Guyon, ki a rossz híreket nem szokta nagyítani, tudósítá a kormányt, hogy Dembinszky serege tökéletesen szétveretett. Kmetty Lugoson védte túlnyomó erő ellen a sereg maradványainak menekültét, Mészáros és Vetter törökföldre indultak, segédek vissza-jöttek Aradra.

Ütközetről e percztől fogva senki sem beszélt.

Csak az volt a kérdés: merre lehet még menekülni?

Nyáry azt mondá barátainak, hogy maradjanak együtt s várják be nyílt homlokkal, a minek meg kell történni, legalább ne essék rajtuk az a szégyen, hogy a nemzet képviselőit kukoriczák közt, mocsároknak fogdossák össze, mint egy szétszaladt guerilla csapatot.

Csányi hidegvérrel ajándékozta el értékesebb holmijait, könyveit, pisztolyait olyan embereknek, a kiktől azt hitte, hogy túl fogják élni. Midőn Nagy Sándor fájó szarkazmussal mondá előtte: vajjon közülünk hányan válnak meg a fejüktől? „Mi ketten bizonyosan”, felelé rá az öreg honfi, komolyan, hidegvérrel.

Mikor pisztolyait osztogatta, én kértem, hogy adjon nekem is egyet.

Szemembe nézett, s azzal haragosan elutasított:

„- Tedd, de ne mondd...”

Én nagyon elszégyenlettem magamat, hogy arcom elárulta, mire gondolok s kimentem a szobából.

Kiss Ernő utánam jött s megfogva karomat addig beszélt hozzám, míg kibeszélte fejemből azt a sötét gondolatot, a mit már homlokomon lehetett olvasni.

Ő volt az, a ki rábeszélte, hogy kedvem legyen, újra kezdeni azt a megsiratott drámát, a minek élet a neve; ő volt az, a ki arra a határozatra birt, hogy meg ne adjam magamat sem a sorsnak, sem embernek, sem a halálnak, s nem bántam meg, hogy ezt tettem és köszönöm neki a föld porában azt a szót, a mi sorsomon határozott.

- Önnek neje is van...

Nóm Gyulán maradt el tőlem, odáig minden nyomorúságon átkisért; elhatározám, hogy visszajutok hozzá, ha lehet.

Este nyolcz órakor érkezett meg Pöltenberg Paskievicstől. Az orosz fővezér utolsó válasza volt: „Föltétlen megadás.”

Ez volt az utolsó elvesztett reménység.

S mintha a sors tréfát akart volna űzni az eltiportakkal, éppen akkor érkezett meg a „Messenger” angol lap azon száma, mely a britt országgyűlésen tartott beszédek közli a magyar ügyek fölött.

Csalhatatlan gyógyszer, - egy halott számára.

IX.

Az aztán következő jelenetek csak másolatai a negyednap előttieknek.

Ugyanazon tanácstalan készülődés, csak hogy nem azon tréfás alakok többé, hanem a szomorúság, a kétségbeesés tragikus képei.

A férfiak, kik találkoztak egymással, álöltözetekben, elmásított arczzal, nem nevettek most egymásra, hanem sirva fakadtak, egymásra borultak, úgy váltak el. Sokan nem is látták egymást többet.

Az utcán mindenki búcsúzott egymástól.

Legnagyobb ellenségek, politikai antagonisták, egymást föltalálva, kiengesztelten nyújtának kezét, - éppen mint egy elsülyedő hajón. - A képviselők, kik elhatározzák ott maradni, ott ültek sorban a piacon, a fal mellett, a boltok lépcsőin, a puszta földön, búsan, szótlánul.

Nekem a római senatus jutott eszembe, mely a Gallusok jöttekor a fórumon sorban ülve várta be az ellenség boszúját.

Este felé kiszedték a Maros hídját, mely a várat a várossal összekötve tartá, az egész hadsereg visszavonatot; a vár védelmére rendelt sugárágyúk, miknek Temesvár alul kellett volna megérkezniük, ezentúl oda be nem juthattak. Másnap az útban találkoztunk velök.

Hajnal előtt nem lehetett a hadseregnek megindulni, mert a menekvők szekerei oly sűrű tömegben torlottak meg a városból kivezető széles főutcán, hogy azok közt utat nyitni teljes lehetetlenség volt.

E várakozás alatt találgatta mindenki jövő sorsát. Legtöbben azt hívték, hogy az Szibériában fog végződni.

Csányi nagy lemondással jegyzé meg:

- Bizony nehéz lesz már ilyen öreg embernek, mint én, hozzászokni ahhoz, hogy megkancsukázzák.

Egy fiatal rokona jár vele, azt bízta, hogy hagyja el, ne kísérje tovább balsorsa elé. Hanem az ott maradt vele s nem tudom hová lett.

Ez utolsó estén családapák leveleket irtak otthon levő szeretteiknek, s azokat menekülni készülő fiataloknak átadták; némely levél soká nedves maradt.

Aztán az iratokat, mik másokat bajba keverhetnének, égették el; mindent akép, a hogy egy öngyilkolásra készülő szokta tenni.

Éjfél után két órakor jelenté a vezérnek a Hunyady-huszárok egyik tisztje, hogy az út megnyílt, azzal szekérre ültek mind, s indultak Világos felé.

Túl a Maroson látszottak az osztrák seregek elszórva csillámló őrtüzei.

Simánd felől, a szürkület ködében, kivehetők voltak az orosz előőrsök dárda hegyei.

X.

Még azon éjjel az egész hadsereg átvonult Világos alá.

Annyi fájdalom közt legjobban fájt az ellenszenv, a mit honvédeink nyíltan mutattak a polgári osztály bajtársai iránt.

Nem mondhatom, hogy az ellenszenv igaztalan volt.

A jó katona, ki annyi csatában tette ki magát a halálnak, ki azzal a tudattal pazarolta véré, túrt nyomort, sanyarúságot, hogy mindezen áldozatot hona boldogságáért hozza; - most minket okolt, hogy ez áldozatok eredményét belviszálykodásaink, egymás iránti féltékenységünk porba ejtje.

Úgy szégyenlettem magamat a porfedett vitézek előtt.

A következő napot már nem vártam be Világoson.

Még egy szomorú emlékekkel nehezebben jöttem el onnan, mint mások.

Ottlétem néhány órája alatt egyike legjobb barátainknak, a pesti vészbiróság elnöke, ki nem véritéletekkel, hanem bölcs kegyelmezéssel tünteté ki magát, egyike a legmagasabb szellemeknek, tiszta fő, igaz hazafi és becsületes ember; Molnár József, - főbe lőtte magát.

És senkisé kívánta el tőle ezt az útját a férfias szabadulásnak! sietnem kellett e helyről.

A mik ezután történtek Világoson és Aradnál, azoknak körülményei ismeretlenek előttem.

Mint történt az, hogy Görgei nem volt képes legjobb barátait, köztük Csányit, ki úgy viselte magát hozzá, mint édes apja, megmenteni?

Azt sem teszem kérdésbe, hogy nem vonult Világos helyett inkább Komárom felé? a merre nagyon elzárva nem lehetett az útja, midőn Haynau Lugoson, Paskievics Váradon volt. Komáromban legalább emelt homlokkal beszélhetett volna, nem a császár lábainál fekve. Ez hadtudományi kérdés, s ahhoz én nem értek.

Nem volt czélom Görgeit sem menteni, sem vádolni.

A világosi catastropha nem a mi ügyünk, hanem a világhistóriáé. Egész Európa feleljen arról; nem mi!

Ha volna törvényszék, mely e kérdésben ítéljen, kit kellene mentenem, kit kellene vádolnom?

Azokat a honfiakat-e, kik évtizedek nyomorát, csalódásait, epesztő vágyát hordozzák szívükben a hontalanság üldöző kínja mellett?

A hadvezéreket-e, kiknek még síremlékekkel is adósok maradtunk?

A lengyel vezért-e, ki csak dicsőséget írt hazánk évlapjaira, s csak sebeket vitt el innen magával?

Azt a férfit-e, kinek nagyravágyása az volt, hogy hazáját tegye nagygyá?

Vagy azokat, kik kimondott elveikért férfiaként kiszenvedtek, de meg nem törtek?

Vagy azt a népet, mely áldozni meg nem szünt, s melyet a szenvedés honától el nem tántorított?

Vagy azt a közkatonát, ki húszszor rohant a halálba e szóval: éljen a haza! s kiejtje kezéből fegyverét, midőn azt mondták neki, hogy „meghalt a haza!”

Van-e nekünk szükségünk e vádakra? kell-e itt ítéletet kérnünk?

Nincs-e igazolva a történet előtt sorsunk fordulata e szókban: „két világhatalom keze súlyosult rájuk, s ők kevesen voltak”.

Csak egyikét is e világhatalmaknak azóta sem bírta levérni két másik hatalom: csoda-e, ha a mi ifjú erőnk összetört egy óriás előtt?

Szorult-e a magyar név dicsősége arra, hogy ily kétségbeesett harc kimenetelért egy embert áldozzon föl? Egy embert, ki legjobb vitézeinek egyike volt, mint hadvezér és mint közkatona.

Én nem találok semmi gyönyört, annak, mi nagy volt, elgázolásában. Fáj rálépnem arra, a ki elesett - és olyan magasról esett.

Ha valaha, úgy ma nincs ideje a rekriminációknak.

Ha kimondta a magyar nemzet azt, hogy ez évében az Úrnak, a magyar nemzet fiai között nincsen párt, nincs testvérkülönbség, nincs osztálybüszkeség; nincs elviszálykodás, nincs fajgyűlölet. (1861.)

Ha a magyar nemzetben volt bátorság kimondani azt, hogy 1861-ben nem ismer a magyar nemzet a multak miatt száműzöttet, fölségsértőt, elitét;

Akkor legyen a magyar nemzetben szív és ész, kimondani azt is, hogy 1861-ben a magyar nemzetből a multak miatt nincs vádlott, nincs elit, nincs hazaáruló!

A FORRADALOM KÖLTÉSZETE.

(1848 május 18.)

Ne ijedjete meg e szótól: forradalom.

Nem villám ez: csak napsugár, mely szemeitekbe süt.

Minden, mi szép, minden, mi fönséges, e szóban benne van.

Isten-irgalom, emberszeretet, férfi-erény, nőszerelem, néphatalom és világszabadság, minden, minden e szóban: forradalom.

Éj után hajnal jön. Az álmok elfutnak. A sötétség visszatér kriptáiba, a hegyek aranynyal festik ormaikat, a nap sugarait szétlöveli. Minden, mi sötét és sötétség lakója, visszafut odvába, de fölébred minden, a mi szép és az Istené. Millió csillag, az ég millió gyémántos királya tűnik el egy sugarától a napnak. Nem látja senki, hogy hova lettek, nem tudja senki, hogy vannak-e? Életök csak a ragyogásban látszik, s a ragyogás elmúlik, mihelyt az ég megszűnik sötét lenni.

Helyettök ott fenn a pacsirta zengi énekét.

Lássátok: ez a forradalom.

A hajnal nem gyilkol meg senkit, hogy az éjt nappallá változtassa. Az éj mindenkit elaltat, hogy uralkodhassék.

A hajnal pirulása nem az a pir, a mi a szívből kiömlik, hanem a mely a hős arczán pirul, midőn sisakját fölteszi. Az éj halált oszt mindenkinek. Még az élő is elalszik, s a virág becsukja kelyhét.

A hajnal életet oszt szét, még a sír is kivirágzik, s a tengerfenék növény-erdőt nevel, hová szeme elhat, s kicsalja a börtönnyíláson át az eltemetett halovány virágot.

Lássátok: ez a forradalom.

Változik minden. Ég és föld más alakot ölt.

De életre változik minden. Világ és szabadság terjed szét mindenütt.

Ki boldogtalan volt, a forradalom szivét meggyógyítja, ki fél, bátorrá teszi, a vak szeméről a hályogot letépi, mindent ad mindenkinek s még sem vesz el semmit. Igazságot tesz mindenkinek s még sem áll bosszút senkin.

Mindenkit megvéd, s még sem üldöz senkit.

Mert fegyvere nem halált, hanem életet oszt.

Lássátok: ez a forradalom.

*

Vannak, kik azt hiszik, hogy a forradalom eszméje egy a zsarnok-gyilkolással.

Ez lehetett akkor, mikor a zsarnokok a népet üldözték, mikor a nép szabadság után sóvárgott, s ezért egy Brutusnak kelle születni minden Caesar mellé, hogy a nép szabadsága biztosítva legyen. Ujabb időkben a zsarnokok találtak módot, hogy a népet magokba szerelmessé tegyék, s ha ledül egy, a nép másikat emel helyébe.

Ilyenkor nem a zsarnokokat: a rabszolgákat kell kiirtani.

Mihelyt nem lesznek rabszolgák, nem lesznek zsarnokok.

S ide nem kell kard, nem kell guillotint, ezt tenni fogja a szabadság szelleme.

A keresztyén vallást nem fegyver terjeszté el a világon.

Forradalom volt az is, mit a földön, az égben és a föld alatt előidézett, csatát vívott emberekkel, ördögökkel és hamis istenekkel, csatát magával a halállal és győzött, mert fegyvere a szent igazság volt.

A hamis istenek oltárán kihamvadt a tűz, az ördögöket nem hitte többé senki, s a halál fejről leesett a korona.

A halál megszűnt öldöklő angyal lenni, új élet angyala lett belőle. Mert úgy akarta az örök hatalom szelleme. E szent lélek újra eljőend!

Nem hoz magával semmi fegyvert, mint igazsága szavát.

Nem öl meg senkit, de mindenkit újra teremt.

A félistenekből egész emberek lesznek, s a késő utókor bámulni fogja azon csecsebecséket, babonás népfetisheket, miket egykor a nép térdre omolva imádott.

Ha a nép ember előtt hajtja porba arcát, nem azt kell porba sújtani, kit bálványul körülvesz, hanem őt kell kiemelni a porból s tudtára adni: hogy ki asszonytól született, az nem isten, de nem is igavonó barom.

S ezt fogja tenni a forradalom.

JEGYZETEK.

Egy dal keletkezésének története. Először az *Igazmondóban*, 1878-ban. A Kossuth-nóta dallama tudvalevőleg igen régi, szövegének is több változata van. *Káldy* egy lexikális cikkében a következőkben állítja össze a változatokat:

A Kossuth-nóta dallama a Rákóczi-kor zenéjének egyik szép maradványa, mely mai napig fennmaradt. Szövege gyakran változott. 1711-ben így hangzott:

Szaladj kuruc, jó a német,
Lásd mely okos, tudós féreg;
Hidd el, ha elér, majd megcsap,
Félre bogzott hajadba kap,
Nyalka kuruc!

A napoleoni harcok alatt 1810-12 körül a következő verssel huszárnóta lett belőle:

Beállottam katonának,
Ferenc császár huszárjának;
Tíz esztendő nem a világ,
Enyém lesz a legszebb virág,
Éljen a huszár.

Valamivel később pedig e szerelmi nóta:

Elmegyek már édes rózsám,
A távolból emlékezz rám,
Adj egy csókot utoljára,
Kedvesednek ajakára,
Drága violám.

1848-ban e nóta dallamára verbuváltak, s midőn Szegeden a 3. zászló-alj, melynek Damjanich János volt a parancsnoka, fölállították, s zászlóját a város fölszentelte, az ujoncok e verssel énekelték először:

Magyarország édes hazám,
Neked szült és nevelt anyám,
Négy esztendő nem a világ,
Éljen a magyar szabadság,
Éljen a haza!

Később, mikor az országgyűlés a 200.000 ujonc toborzását elrendelte, állították föl Szegeden a 33. zászlóalj is; akkor következőleg dalolták:

Kossuth Lajos azt izente,
Hogy kevés a regementje;
Ha még egyszer azt üzeni,
Mindnyájunknak el kell menni.
Éljen a haza.

Midőn az országgyűlés újból hatvan zászlóalj felállítását elhatározta, a hazafias Szeged a 133-ik zászlóalj is kiállította, de már akkor így énekelték:

Kossuth Lajos azt izente,
Elfogyott a regementje;
Ha elfogyott kettő, három,
Lesz helyébe harminchárom.
Éljen a haza!

Igy keletkezett e dal, melyet később két első verse miatt Kossuth-nótának neveztek el. A szabadságharc alatt még számtalan verset alkalmaztak dallamára, többek között ezt is:

Esik eső karikára,
Kossuth Lajos kalapjára;
Valahány csepp esik rája,
Annyi áldás szálljon rája.
Éljen a haza!

1861-ben, mikor Kossuth Lajos Deák Ferenchez ama híres levelet intézte, következő szöveggel énekelték:

Kossuth Lajos íródeák,
Nem kell neki gyertyavilág,
A ragyogó csillag mellett
Irta ő azt a levelet.
Éljen a haza!

Később pedig, mikor a sok magyar küldöttség Olaszországban fölkereste nagy száműzöttünket, ezt énekelték:

Ott voltam én mostanában,
Kossuth Lajos szobájában,
Áldott kezét megfoghattam,
Élő szavát hallgathattam.
Éljen a haza!

Ez utóbbi verssel a Kossuth-nóta sorozata be van fejezve.

A Kossuth-nóta a következő formájában állandósult:

Kossuth Lajos azt üzente,
Elfogyott a regementje,
Ha még egyszer azt üzeni,
Mindnyájunknak el kell menni,
Éljen a haza!

Életem legszomorubb napjai. Először megjelent a *Vasárnapi Ujságban*, 1861-ben. A világosi fegyverletételt megelőző napok történetére vonatkozólag igen becses följegyzéseket tartalmaz; a történetírók s a korrall foglalkozók többször hivatkoznak rá. (Igy pl. Márki Sándor. A magyar nemzet történetében e napokról szólóban ismételtén idézi, X. k. 366, 367.)

¹⁾ Rákóczy János. Erről részletesebben a *Tengerszemü hölgy* IX. fejezetében.

²⁾ Márki Sándor. A magyar nemzet történetében ezt az adatot augusztus 5-re helyesbíti. (X. 367. l.)

³⁾ Gózon Lajosról l. még a *zsolczai hős* című rajzot a *szabadságharcz hősei* című füzetünkben.

Érdemrendek kiosztása Debreczenben. Először az *Üstökösben*, 1861-ben.

A forradalom költészete. Először az *Életképekben*, 1848-ban.